

Llys a Llan

*Colofn sy'n crwydro ar hyd
meysydd llên, crefydd a hanes
yng Nghaerdydd a'r Fro*

Yr Athro E. Wyn James

Bwrlwm yn y Barri: D. Arthen Evans ym Mhwerdy'r Gymraeg (Rhan 7)

Yn yr erthygl flaenorol yn y gyfres hon (yn rhifyn Hydref 2022), trafodwyd yr Eisteddfod Genedlaethol a gynhaliwyd yn y Barri yn 1920, eisteddfod arloesol mewn sawl ffordd ac un a ganmolwyd yn benodol am ragoriaeth ei threfniadau. Ysgrifennydd Cyffredinol yr Eisteddfod honno oedd D. Arthen Evans (1878–1936), enw sydd wedi codi droeon eisoes yn yr erthyglau hyn am 'Fwrlwm yn y Barri'. O gofio i Arthen gael ei alw ym mhapur newydd *Y Darian* ym mis Rhagfyr 1917 yn 'wr penderfynol a thrwyadl yn ei waith', gellid casglu mai ef sy'n haeddu llawer o'r clod am arloesedd a threfniadaeth esmwyth Eisteddfod 1920, ac yn sicr, ef yn fwy na neb a fu'n gyfrifol mai'r Barri oedd cartref y Brifwyl yn 1920. Yn wir, bu Arthen wrthi'n arwain ceisiadau am i'r Eisteddfod Genedlaethol gael ei chynnal yn y Barri am ryw ddeng mlynedd cyn iddi ymweld â'r dref.

Nid yw hynny'n syndod o gofio fod Arthen Evans yn eisteddfodwr brwd. Un o ardal Glynarthen yng ngodre Ceredigion ydoedd. Ymddiddorai'n fawr yn hanes a diwylliant ei fro enedigol ac fe'i gwelwyd, er enghraifft, yn ennill ar lunio traethodau am enwau lleoedd ardal yr eisteddfod mewn eisteddfodau lleol yn Llandysul (1908), Aberteifi (1909) a Chastellnewydd Emllyn (1910). Enillodd mewn eisteddfod yn Nhwr-gwyn, Rhydlewis, yn 1906 am draethawd ar y testun 'Beirdd Glannau Ceri'. Cyhoeddwyd y traethawd hwnnw yn llyfr yn ddiweddarach yr un flwyddyn ac mae copi ohono ar gael yn ddigidol erbyn hyn: <http://hdl.handle.net/10107/5880443>. Ond eithaf gwahanol oedd testun y traethawd a enillodd y wobr iddo mewn eisteddfod yn ardal y Barri y flwyddyn flaenorol, 1905, sef un am 'Freuddwydion' yn eisteddfod capel Calfaria, Tregatwg.

Fel y nodwyd mewn erthygl gynharach yn y gyfres hon (Mehefin 2022), cyhoeddodd Arthen nifer o erthyglau yn y cylchgrawn *Cymru* rhwng 1907 ac 1925 yn trafod geiriau llafar godre Ceredigion. Mae'n werth hefyd dynnu sylw at erthygl sylweddol ganddo yn *Nhrafodion* Anrhydeddus Gymdeithas y Cymrodorion am 1925–26 ar y testun 'Diogelu Enwau Lleoedd Cymru'. Ynddi, mae'n pwysleisio'r angen am gofnodi a dehongli 'hen enwau lleoedd Cymru', sydd (meddai) 'ymysg ein trysorau pennaf' ac yn ddrych i 'gryn lawer o hanes ein cenedl ni, ac o hanes datblygiad yr iaith Gymraeg'; ond fe'i cawn yn galw uwchlaw dim arall am hyrwyddo'r defnydd arnynt a rhwystro iddynt gael eu colli neu eu llurgunio. Dadleua, er enghraifft, wrth i bentrefi a threfi ledu dros dir ffermydd y dylid diogelu enwau'r ffermydd a'u caeau trwy eu mabwysiadu'n enwau ar dai a heolydd a maestrefi. Fe'i gwelwn hefyd yn mynd i'r afael â phwnc sy'n parhau'n un llosg heddiw, sef mater sillafu a safoni ffurfiau enwau lleoedd; ac fe drewir tinc cyfoes iawn wrth i Arthen apelio'n daer ar i bobl wneud

eu gorau i gadw hen enwau lleoedd Cymru 'rhag y dinistr a'u bygwth [... wrth i] donnau brigwyn y llanw Seisnig [dorri] yn ddiarbed a dirwystr bron dros bob rhan o Gymru'.

Dylai fod yn amlwg erbyn hyn, gobeithio, mai un â'i galon yn llosgi dros Gymru a'r Gymraeg oedd D. Arthen Evans. 'Ein trysor pennaf i gyd', meddai, yw'r iaith Gymraeg, a gosodai bwys mawr ar y diwylliant Cymraeg, ei llên a'i chân, ac ar hanes Cymru, 'canys ni adeiledir dyfodol cenedl yn iawn ond ar ei gorffennol hi'.

Gellid crynhoi cyfraniad Arthen mewn tri gair: addysgydd, ymgyrchydd a threfnydd. Bu'n athro ysgol yn y Barri rhwng 1901 a'i farw yn 1936, ac yntau ond yn 58 mlwydd oed. Nid oedd y Gymraeg yn cael ei dysgu yn ysgolion y Barri pan ddaeth Arthen yno, ond fel y soniwyd yn y gyfres hon yn barod, bu ef ar flaen y gad yn yr ymgyrchu taer a arweiniodd at gynyddu'n arwyddocaol y ddarpariaeth Gymraeg yn ysgolion y dref.

Sefydlwyd Cymrodorion y Barri adeg Gŵyl Ddewi 1906, cymdeithas sy'n bod o hyd ac sydd wedi gwneud cyfraniad mawr dros y blynyddoedd i hybu Cymreictod yn y dref a'r tu hwnt. Y llywydd cyntaf oedd Edgar Jones, prifathro Ysgol Sir y Barri, ac etholwyd Arthen Evans yn ysgrifennydd. Daeth tua 150 ynghyd i ddathlu Gŵyl Ddewi dan nawdd y Cymrodorion ymhen y flwyddyn, yn 1907, ac ym marn y *Barry Dock News*: 'The gathering was a thorough success, much of which was undoubtedly due to the spirited efforts of the energetic hon. secretary, Mr D. Arthen Evans'.

O'r dechrau, bu Cymrodorion y Barri yn pwysu am gael dysgu'r Gymraeg yn ysgolion y dref, ac yn ogystal â chynnal rhaglen amrywiol o gyfarfodydd ar gyfer oedolion, nifer ohonynt yn anerchiadau gan ddarlithwyr gwadd o fri, trefnwyd rhai gweithgareddau ar gyfer plant, gan gynnwys cystadlaethau siarad Cymraeg a chyfarfodydd canu alawon Cymreig, er mwyn meithrin eu diddordeb a'u medr yn y Gymraeg a'i diwylliant.

Fel y crybwyllwyd eisoes yn y gyfres hon, bu tri o enwau amlycaf y mudiad addysg i oedolion yng Nghymru yn hanner cyntaf yr 20fed ganrif yn byw yn y Barri yng nghyfnod y Rhyfel Byd Cyntaf, sef Mary a Silyn Roberts a'u cyfaill, Thomas Jones (Rhymni). Ond mae'n werth ychwanegu bod y Barri wedi arloesi yn y maes hwnnw rai blynyddoedd cyn i'r tri symud yno, oherwydd yn y Barri yn 1906 y sefydlwyd y gangen gyntaf o Gymdeithas Addysg y Gweithwyr (y WEA) yng Nghymru. Roedd Arthen Evans yntau'n frwd dros hybu addysg i oedolion. Erbyn 1905 fe'i gwelwn yn dysgu'r Gymraeg mewn dosbarth nos dan Fwrdd Addysg y Barri, ac erbyn 1908 roedd yn dysgu'r Gymraeg yn ei gapel, y Tabernacl, yn rhan o gynllun gan gapeli Cymraeg y Barri i gynnal dosbarthiadau

dysgu Cymraeg dan arolygiaeth y Llywodraeth, am fod cynifer o'u mynychwyr ymhell o fod yn rhugl yn yr iaith.

Gwelwyd symudiad arwyddocaol yn niwedd y 19eg ganrif a dechrau'r 20fed ganrif i greu cymdeithasau Cymraeg, ac roedd sefydlu Cymrodorion y Barri yn 1906 yn rhan o'r symudiad hwnnw. Un peth a yrrai'r datblygiad hwn yn ei flaen oedd yr adfywiad gwladgarol a diwylliannol Cymreig a brofwyd o tua diwedd y 19eg ymlaen ac a gysylltwn â mudiad 'Cymru Fydd'. Ond rheswm arall oedd y bygythiad amlwg i'r Gymraeg a'i diwylliant o du'r hyn a alwai Arthen Evans yn 'llanw Seisnig', a fu ar gynnydd arwyddocaol o'r 1870au ymlaen, yn y de-ddwyrain yn arbennig ac yn enwedig oherwydd ymfudo sylweddol o'r tu allan i Gymru a dyfodiad addysg Saesneg orfodol.

Dyma ddyfyniad o erthygl gan Arthen ar 'Y Gymraeg a'r Llanw Seisnig' yng nghylchgrawn O. M. Edwards, *Cymru*, yng Ngorffennaf 1909 sydd, ymhlith pethau eraill, yn dangos ei allu i ysgrifennu'n afaelgar:

Un o beryglon mawrion Gwent a Morgannwg heddiw yw colli'r Gymraeg fel iaith y teulu a'r gwasanaeth crefyddol. Collwyd hi eisoes fel iaith yr heol. Tyr y llanw Seisnig megis ton anferth dros yr holl fro, ac ofnwn mai gorchuddio'r Gymraeg wna fel y gorchuddiwyd Cantref y Gwaelod gynt. Dichon y llecha'r Gymraeg oesau lawer ar lechweddau creigiog Gwynedd, ar rostir mawnoglyd Ceredigion, ac ar wastadeddau ffrwythlon Môn a dyffryn Tywi; ond ofnwn ar brydiau mai yr un dynged sy'n aros ein hiaith yn y rhannau hyn hefyd. Daw'r dylanwad Seisnig fel gwynt dwyreiniol difaol, ac fe rymna'r Gymraeg yn yr oerfel.

Yn ddiddorol iawn, mewn erthygl gynharach yn *Cymru*, yn rhifyn Ebrill 1909 ar y testun 'Cymru a'r

Beibl Cymraeg', mae Arthen Evans yn rhoi rheswm pellach dros y symudiad i sefydlu cymdeithasau gwladgarol Cymraeg yn ei gyfnod ef, sef dylanwad Diwygiad 1905. Fel canlyniad i'r diwygiad crefyddol hwnnw, meddai, 'torrodd ton o ysbryd gwladgarol dros ein gwlad', gan esgor ar 'lu o gymdeithasau gwladgarol er hyrwyddo ein hiaith a'n llên' – ac, fel y nodi Arthen, mae hynny'n dilyn patrwm cyffredin iawn yn hanes Cymru, lle y gwelwn yn aml adfywiad ysbrydol ac adfywiad diwylliannol a gwladgarol yn cyddigwydd. Dywed Arthen am Ddiwygiad Methodistaidd y 18fed ganrif, er enghraifft: 'Megis ag y tyfai meillion yn ôl troed Olwen, felly y dilynwyd y diwygiad crefyddol hwn gan lu o ddiwygiadau eraill. Anadlwyd bywyd newydd i wleidyddiaeth ac addysg Cymru. Gweddnewidiwyd cymdeithas.'

Mae Arthen Evans yn rhoi cryn sylw yn ei erthygl ar y 'llanw Seisnig' i gysylltiad Cristnogaeth a ffyniant y Gymraeg. Meddai yno: 'Credwn y bydd colli'r Gymraeg fel iaith crefydd yn rhagfynegi ei llwyr ddiflaniad o'r tir. [...] Y rhannau mwyaf crefyddol o'n gwlad yw'r siroedd hynny lle'r erys y Gymraeg yn ei grym a'i gogoniant. [...] Dydd angladd y Gymraeg fydd dydd claddu emynau Morgan Rhys, Pantycelyn, Ann Griffiths ac Ieuan Glan Geirionydd.' A beth bynnag yw ein barn am y pethau hyn, fel y mae'r Cyfrifiad diweddaraf wedi tanlinellu, mae'n ffaith drawiadol fod twf seciwlaeriaeth a dirywiad y Gymraeg wedi cydgerdded yn agos yn ystod y can mlynedd a rhagor oddi ar i Arthen ysgrifennu'r geiriau hynny.

Bu raid i Arthen Evans roi'r gorau i fod yn ysgrifennydd Cymrodorion y Barri yn 1914, a hynny yn sgil datblygiad hynod bwysig yn genedlaethol, ac at hynny y trown y tro nesaf.

(I'w barhau)